VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXIX – 2016

Oslo 2016

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Viking Open Access: <https://www.journals.uio.no/index.php/viking/>

ISSN 0332-608x

Hafrsfjord og kampen om vikingtidens flåtebaser

Innledning

Søk etter slagsteder og arkeologiske undersøkelser av slike lokaliteter har fått økt fokus i de senere år. For eksempel har det lyktes å finne åstedene for slagene på Re i Vestfold som stod mellom grupperinger i den norske borgerkrigsstriden på 1100-tallet (Jacobsen og Bandlien 2013). Av slagsteder i eldre norsk historie er Hafrsfjord i Rogaland det mest kjente ved siden av Stiklestad. Slaget i Hafrsfjord og dets rolle i den norske rikssamlingsprosessen har vært et viktig forskningsfelt siden 1800-tallet. I denne artikkelen forsøkes en ny tilnærming for om mulig å kaste lys over hvorfor det antatt avgjørende slaget sannsynligvis skjedde akkurat der. Det gjøres ved å sammenligne slagstedet i Hafrsfjord med andre åsteder for viktige sjøslag i omtrent samme periode, det vil si fra ca. 850 og inn i første halvdel av 900-tallet. Det var vanskelig å påvise slagsteder innen Norge som har noen vesentlige likheter med Hafrsfjord (Opedal og Elvestad 2014a, 2014b). Men det må understrekes at upresis lokalisering av mange sjøslag vanskeliggjør slike studier i Norge. De innledende undersøkelsene antydde derimot en overraskende tydelig topografisk likhet mellom Hafrsfjord og flere slagsteder i Irland og Storbritannia der vikinggrupper var involvert. Internasjonalt sett ser det dermed ut til at slagstedet i Hafrsfjord ikke var noe unikt; tvert imot synes det å være helt typisk for sin tid. Denne observasjonen inspirerte til å sammenligne åstedene for sjøslag i vest mer systematisk for å se om det kunne gi nye perspektiver på det som skjedde i Hafrsfjord. Hva slags steder var det som det oppsto konflikt om? Hadde de noen fellestrekk, som for eksempel grunnleggende topografiske likheter? Skriftlige kilder som nevner sjøslag i Irland og England, er blitt gjennomgått for å finne fram til disse stedene og se om de hadde visse felles aspekter. Resultatene av denne studien kan så brukes til å diskutere hvorfor det viktige slaget sto akkurat i Hafrsfjord.

Historisk bakgrunn

Slaget i Hafrsfjord har en helt spesiell plass i norsk historie. Snorre Sturlasons storslåtte framstilling av rikssamlingen når klimaks i Hafrsfjord, der Harald Hårfagre beseirer sine motstandere og blir den første rikskongen. Særlig i den norske nasjonsbyggingsfasen på 1800- og tidlig 1900-tall fikk Hafrsfjord nærmest en mytisk rolle i nasjonens fødsel. I vår tids mer nøkterne historieskriving blir rikssamlingen fortsatt sett på som et vendepunkt i den tidlige fasen i statsbyggingsprosessen i Norge. Rett nok har man stilt spørsmål om hvor stort område Harald egentlig kontrollerte etter slaget. Skaldestrofer indikerer at det direkte herredømmet primært dreide seg om den sørvestlige delen av Norge. Her lå kongsgårdene

langs kysten i det som trolig utgjorde Hårfagre-slekten kjerneområde (Helle 1991:28; Sigurðsson 1999:67).

Det finnes få opplysninger å ta utgangspunkt i for å tidfeste slaget. Den sikreste dateringen i denne fasen av norsk historie blir gjerne antatt å være Harald Hårfagres dødsår ca. 931/932, og flere har forsøkt å regne seg bakover fra dette (se tabell 1). Forslagene varierer innenfor tidsrommet 870–900 (Andersen 1977:81–83; Titlestad 2012:61–67). Jeg tar i denne artikkelen ikke stilling til dateringen av slaget, men bruker en vid tidsramme, som samtidig ivaretar behovet for et større komparativt materiale.

Mye som gjelder slaget i Hafrsfjord, er uavklart. Foruten dateringen gjelder det for eksempel også hvem Haralds motstandere egentlig var, bakgrunnen for slaget og hvilke følger det fikk. Det er således behov for forskning med nye perspektiver, der en, om mulig, også gjør seg nytte av andre kilder enn tidligere. Mitt utgangspunkt er at det som skjedde i Hafrsfjord, kan ha inngått i dyptgående endringsprosesser som involverte store deler av det nordvestlige Europa. I løpet av få tiår ble små politiske enheter omorganisert til færre og større. Denne utviklingen kan følges for eksempel på De britiske øyene og i deler av Skandinavia. En ser tendenser til parallelle politiske endringer der hovedtrekkene i det senere europeiske systemet av små og mellomstore stater ble grunnfestet gjennom territorielle samlinger under en kongemakt. Flere rikssamlinger foregikk dermed samtidig med den norske (Helle 1991:29). En helt sentral side ved disse endringene var at de skjedde relativt raskt. Sjøslag som involverte vikinggrupper, antas å være blant katalysatorene for den politiske omorganiseringen i større territorielle enheter. Angrep av store flåter skapte et behov for nye militære løsninger, som forutsatte politisk endring (se for eksempel Lavelle 2010 om Wessex-kongenes militære strategi og de politiske konsekvensene). I Storbritannia og Irland utgjorde perioden fra 860-årene til ca. 900 den mest intensive fasen for vikingens angrep. Toppunktet kom i 870-årene da «The great heathen army» erobret hele det nåværende England med unntak av Wessex. Kombinasjonen av angrep på land fra øst og av de store flåtene fra nord og vest må ha skapt en så presset situasjon at nye militære og politiske løsninger tvang seg fram. Denne tiden var dermed preget av et sammenbrudd av eldre politiske enheter, sosiale identiteter og militære organisasjonsformer.

En annen viktig premiss for denne artikkelen er muligheten for at slagene vikingflåtene utkjempet i vest, kan ha forårsaket ringvirkninger i de områdene vikinggruppene kom fra. Det legges således til grunn et «vekselvirkningsforhold», som Knut Helle har kalt det, mellom den nordiske og den europeiske utviklingen. Vikingtoktene kan ha stimulert til hjemlig politisk endring ved at deltakerne har vendt tilbake med økonomiske ressurser og ny kunnskap om politisk organisering (Helle 1991:29; Sigurðsson 1999:41).

Tabell 1. Tidfestingen av slaget i Hafrsfjord har vært mye debattert. I tabellform kan de viktigste dateringsforslagene oppsummeres slik.

Islandske annaler	Harald Hårfagre enevoldskonge ca. 870
Are Frode	872
Tormod Torfæus	875
Gerhard Schöning	885
Rudolf Keyser	872
Alexander Bugge	Senere enn 872
Guðbrandur Vigfússon	Ca. 900
Halvdan Koht	Ca. 900
Finnur Jónsson	Før 880
Ólafía Einarssdóttir	880-årene
Johan Schreiner	880-årene
Torgim Titlestad	Ca. 872

Både slaget i Hafrsfjord og andre slag på omtrent samme tid inngikk tidlig i fortellinger og sagn, og ble tildelt symbolske roller som startpunktet for dannelsen av nye stater. Nevnes kan for eksempel slaget ved «Ethandun» i 878, sannsynligvis ved Edington i Wiltshire, og slaget ved «Brunanburh» i 937, som fikk en sentral plass i den engelske statsdannelsen. De mest legendariske slagene rundt i Europa er i dag opphavsmyster som legitimerer eksistensen av stater. I tilknytning til disse slagene oppstod en form for «idol of origins»-tenkning, der letingen etter statens historiske opphav utgjorde det sentrale forskningstema (Bloch 1953; se også Lincolnd 2014).

Kilder

Innvevingen i tung mytologi, som slaget i Hafrsfjord og andre store sjøslag fra vikingtid er blitt til del, tvinger fram en bevisstgjøring om forskningsstrategien. Viktige strategiske valg for dette arbeidet var at fokus skulle være spesielt på selve slagstedene, det skulle gjennomføres sammenligninger mellom Hafrsfjord og slagsteder i utlandet, kildegrunnlaget skulle være tverrfaglig, samt at slaget i Hafrsfjord ble sett på som del av en historisk utvikling i det nordvestlige Europa. Målet med dette var å utvide kildegrunnlaget, åpne opp for nye perspektiver og fjerne fokuset fra et noe trangt norsk perspektiv, der slaget i Hafrsfjord ofte er blitt sett på som noe unikt som bare angikk norsk historie.

Letingen etter slagsteder måtte baseres på opplysninger i mest mulig samtidige skriftlige kilder. Derfor ble et utvalg irske annaler og ulike utgaver av *The Anglo-Saxon Chronicle* (ASC) systematisk gjennomgått med sikte på å finne nedtegninger om sjøslag der den ene eller begge parter med stor sannsynlighet var vikinger. Også disse skriftlige kildene utgjør et utvalg, da mengden materiale ellers ville blitt u håndterlig. Av samme grunn er viktige steder som Dublin, Waterford og Limerick i hovedsak utelatt.

Det knytter seg åpenbare kildekritiske svakheter til bruken av annaler og krøniker. Beretningene fokuserer ofte på en bestemt konge eller et kongedynastis historie og inkluderer utelukkende begivenheter der de var involvert. Skriftlige framstillinger av denne type kan også ha vært politisk-ideologisk motiverte i sin utforming. Et eksempel her er Wessexkongenes legitimering av sitt politiske hegemoni i det som ble England, via kampene mot vikinggrupper beskrevet i *The Anglo-Saxon Chronicle*. Disse nedtegnelsene inngikk i bevisste forsøk på å forme en engelsk identitet gjennom politisk motiverte tekster. En ønsket således å ta et skritt videre fra militær enhet til å skape en ny etnisk tilhørighet (Gramly 2012). Det er også rimelig å anta at konflikter som utelukkende involverte vikinggrupper, vil være underrepresenterte i irske og britiske beretninger. Videre er store områder i Irland og Storbritannia ikke omtalt overhodet. Det vil kunne føre til at opplysninger om sjøslag er overrepresentert i noen områder og i visse tidsperioder, mens de er få eller mangler helt i andre. Et annet problem er at det ofte ikke framgår klart om et slag skjedde til sjøs eller på land. Jeg har konsentrert meg om de eksplisitte sjøslagene, men noen usikre er tatt med fordi stedet i seg selv indikerer at det dreide seg om et sjøslag. Vikingangrep som tydelig har karakter av plyndringer, er ikke tatt med i undersøkelsen. Sjøslag som ikke kunne lokaliseres sikkert, er heller ikke tatt med.

Jeg tar i utgangspunktet ikke stilling til den historiske korrektheten ved informasjonen i de skriftlige kildene som er benyttet. Fokuset ligger primært på stedene der sjøslag fant sted, samt på eventuelle tydelige mønstre som sees i de skriftlige kildene. Det må understrekes at

studien ikke pretenderer å gi noen fullstendig oversikt over sjøslag i England eller Irland der vikinger var involvert innenfor perioden 850–950, men å undersøke et representativt utvalg av slike steder som altså kan bidra til å få fram noen tendenser. For å kunne sammenligne Hafrsfjord med andre slagsteder måtte det først klargjøres hva som karakteriserer dette åstedet.

Hafrsfjord som sted

Topografisk er Hafrsfjord en liten fjord med et smalt og grunt innløp. Etter innseilingen åpner fjorden seg opp til et stort beskyttet basseng (se figur 1). Det er lite maritim aktivitet i Hafrsfjord i dag med unntak av småbåter, men arkeologiske registreringer og funn viser intensivt bruk av dette området i jernalderen. Det dreier seg om et stort antall små og store nausttufter, gravhauger og noen spesielle gravfunn, bygdeborger, varder, bautasteiner, steinkors og myntfunn (se figur 1, for stedene nevnt i teksten). Det arkeologiske materialet tyder på at Hafrsfjord-området hadde viktige maritime og sannsynligvis også politiske funksjoner på et nivå over lokalsamfunnet i perioder av jernalderen og inn i middelalderen. Bygdeborgene, deriblant den på Ytraberget med sin spesielle beliggenhet nær sjøen, samt vardene kan indikere også militære funksjoner. Det er få funn fra vikingtiden, men gravfunn antyder at Hafrsfjord har vært viktig også i denne perioden, særlig på 800-tallet (Elvestad 2000; Grimm 2011; Oma 2013; Opedal og Elvestad 2014a, 2014b).

Innseilingen til Hafrsfjord er omkranset av gravhauger og bautasteiner, og like innenfor begynner nausttuftene. Hafrsfjord har den tetteste konsentrasjonen av nausttufter som er kjent i Norge (se Oma 2013:3,8 for en oppsummering av litteratur). Bølgehøyden er så lav at hele fjorden kunne brukes som havn; egne beskyttende landingsplasser var ikke nødvendig. De mange og til dels store naustene som har stått her, viser at fjorden var hjemmehavn for et betydelig antall skip i perioder av jernalderen. Daterte nausttufter i Hafrsfjord er eldre enn vikingtid (for oversikt over registrerte naust og dateringer, se Rolfsen 1974). Det totale inntrykket er at Hafrsfjord har alle kjennetegn til en klassisk jernalderhavn. Det viktigste særtrekket er fjordens størrelse. Sammenlignet med andre jernalderhavner er Hafrsfjord vesentlig større enn gjennomsnittet (Elvestad 2000; Elvestad mfl. 2009).

Hafrsfjord bør sees som del av et større område. Like utenfor ligger andre eldre havner, som kan ha hatt utfyllende maritime roller som havner med ulike funksjoner (se figur 1). En observasjon er at to av de tre middelalderske kirkestedene rundt Hafrsfjord, Sola og Tjora, ligger strategisk midt mellom disse landingsstedene.

Alle skip som dro langs kysten av Sørvestlandet, måtte passere innløpet til Hafrsfjord. Skipsleia forbi Jæren var farlig fordi det fantes få gode havner der, og kysten mangler en beskyttende skjærgård. Sterk pålandsvind og grov sjø er vanlig, og farlige grunner forårsaker styrtbrenninger. Disse forholdene må ha økt betydningen av Hafrsfjord som havn i et ellers utsatt område. Samtidig lå stedet strategisk til på sørsiden av det viktige Boknafjord-området. Her begynte Nordvegen, som fortsatte gjennom Karmsundet og nordover langs leia. Herfra startet også en av de viktigste maritime rutene vestover til Orknøyene og derfra til områdene rundt Irskesjøen og eventuelt videre til Kontinentet.

Hafrsfjords rolle som en viktig havn må ha opphørt tidlig. Kanskje ble noen av funksjonene her flyttet til stedet som utviklet seg til Stavanger by. Når det kan ha skjedd, er ennå uklart, men overgangen mellom sein vikingtid og tidlig middelalder er mulig. Flere mynt-

Figur 1. Hafrsfjord er en svært stor naturlig havn med smalt innløp. Her er det registrert en konsentrasjon av særlig nausttuffer, men også bygdeborger og varder. Bare et utvalg av naustene er tatt med her. Stedet må ha hatt spesielle maritime funksjoner i perioder av jernalderen. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

Figur 2. Hafrsfjord ligger på Nord-Jæren sørvest for Stavanger. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

funn fra 1000-tallet, tre kirkesteder inkludert en steinkirke og flere steinkors samt mye krongods tyder imidlertid på at Hafrsfjord-området også hadde viktige funksjoner inn i middelalderen. Etter denne gjennomgangen av hva som kjennetegner Hafrsfjord, ble det så undersøkt om åstedene for samtidige sjøslag i Irland og Storbritannia kunne ha noen av de samme karakteristikkene.

Tabell 2. Oversikt over de lokaliserte slagstedene for sjøslag og hvilken gruppe de tilhører. Se figur 3 for beliggenheten av hver enkelt.

1	Lough Foyle	A
2	Strangford Lough	A
3	Dundrum Bay	A
4	Carlingford Lough	A
5	Dundalk Bay	A
6	Dublin	C, kanskje også D
7	Youghal	A
8	Carhamton/Bristolkanalen	D
9	Charmouth	C
10	Poole Harbour/Wareham	A
11	Isle of Wight	B
12	Southampton	C
13	Thanet	B
14	Innløpet av Themsen	B
15	Mersea	B

Figur 3. Beliggenheten til de påviste slagstedene. Se tabell 2 for navn og type for hver enkelt. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

Gruppering av slagsteder

Det lyktes å finne 15 slagsteder for sjøslag i Irland og England der vikinggrupper var involvert. Det viste seg at disse stedene kunne grupperes i tre distinkte typer (se tabell 2 for hvilke slagsteder som ble lokalisert, og figur 3 for beliggenheten til hver enkelt).

Gruppe A: Flåtebasar

Gruppe A har tydelige fellestrekk. Topografisk har de klare fellestrekk med Hafrsfjord, men geografisk utstrekning varierer en del. De tydelige likhetene med Hafrsfjord er følgende:

- 1) De er gode, naturlige havner.
- 2) Havnene er svært store.
- 3) De har et påfallende smalt innløp som lett kunne forsvares.
- 4) De kunne ligge nær en eller flere viktige maritime ferdselsårer, som elver.

Ut over likhetene med Hafrsfjord viste gjennomgangen av de skriftlige kildene som omtalte hvert enkelt sted, et tydelig mønster:

- 1) Vikinggrupper ute på plyndringstokt kunne ha navn etter slagstedene.
- 2) Større flåter nevnes for alle, og flere av stedene ga navn til vikingflåter.
- 3) En form for befestning (gjærne omtalt som «fortress» i kildene) omtales en del ganger i tilknytning til disse stedene.
- 4) De gangene lokaliseringen av en befestning er kjent, ligger den ved utløpet av en elv innerst i det store havneområdet, gjerne omgitt av våtmarksområder.

I denne gruppen finner vi blant annet **Carlingford Lough** (Co. Down og Co. Louth, Irland, se figur 3, nr. 4 for lokalisering og figur 4 for presentasjon av stedet). Her stod det et slag i 831, men det er ukjent om det var et sjøslag.¹ Bedre kjent er et slag mellom vikinggruppene Findgaill («de hvite») og Dubgaill («de svarte») tidlig i 850-årene: «8 score ships of White Vikings arrive to attack Black Vikings at Carlingford, fight 3 days, Black Vikings win, the others abandon their ships».² Dessuten var det et slag, som ikke sikkert er et sjøslag, i 926 mellom

Figur 5. I Strangford Lough stod det også slag flere ganger. Stedet er typisk for slagstedene i gruppe A, som var store, naturlige havner med svært smalt innløp. En vikinggruppe kjent fra flere plyndringstokt og en vikingflåte fikk navn etter stedet. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

Figur 4. Carlingford Lough er et eksempel på slagsted av type A. Her sto det slag flere ganger. Stedet ga navn til en vikinggruppe kjent fra flere plyndringstokt, «Carlingford vikings». Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

«Muirchertach, son of Niall», og «Carlingford Vikings».³ Carlingford Lough ble beskrevet som en base for vikinger i 879. Vikinggrupper på plyndringstokt med navn etter stedet, «Carlingford Vikings», ble nevnt i 923 og 926.⁴

Strangford Lough (Co. Down, Irland) er også typisk for denne gruppen (se figur 3, nr. 2 for lokalisering og figur 5 for presentasjon av selve stedet). Her stod det også et antatt stort sjøslag mellom vikinggruppene Findgaill og Dubgaill i 877. Albann, sønn av Ragnall, kongen over Dubgaill, ble drept, mens Barith, kongen over Findgaill, ble såret.⁵ Et nytt sjøslag skjedde i 924, da vikinggrupper dro inn i Strangford Lough og drepte Mael Duin, arvingen til provinsen.⁶ Ved et tredje slag, i 943, drepte Leth Cathaill nesten alle «Strangford Lough Vikings», men det er uvisst om dette var et

sjøslag.⁷ Vikinggrupper ute på plyndringstokt omtales flere ganger som «Strangford Vikings», i 879, i 926 og i 933.⁸ En flåte med navn etter stedet er nevnt i 926, «Strangford Lough fleet under Alpthann son of Gothfrith lands at Linn Duachail».⁹

Lough Foyle (Co. Londonderry, Nord-Irland) har også de samme grunnleggende karakteristikkene (se figur 3, nr. 1 for lokalisering og figur 6 for presentasjon av selve stedet). Her stod det et slag i 866, sannsynligvis et sjøslag: «Aedh Finnliath son of Niall defeats Vikings at Lough Foyle, taking 12 score heads».¹⁰ I 892, 898 og 943 nevnes begrepet «Lough Foyle Vikings».¹¹ En flåte omtales i 921: «32 Viking ships under Acolb enter Lough Foyle».¹² Det er mulig at denne hendelsen refererer til et sjøslag. «Lough Foyle Vikings» ble observert på plyndringstokt samme år.¹³

En mer usikker lokalitet for sjøslag i denne perioden er **Dundalk Bay** (Co. Louth, Irland, se figur 3, nr. 5 for lokalisering). Her utkjempet vikinggruppene Dubgaill og Findgaill et slag i 851.¹⁴ Det er sannsynlig at de gjentatte kampene mellom disse to grupperingene tidlig i 850-årene må sees i sammenheng. Ved denne anledningen er det usikkert hvorvidt det var et sjøslag, men stedet har de samme grunnleggende karakteristikkene som de andre i denne gruppen.

Youghal (Co. Cork, Irland) er også helt typisk for denne gruppen (se figur 3, nr. 7 for beliggenhet og figur 7 for presentasjon av selve stedet). Her stod det et slag i 864, ikke sikkert et sjøslag, mellom vikinger og irske grupper der en form for befestning ble nevnt: «The Irish defeated the Vikings and

Figur 6. Lough Foyle er også typisk for gruppe A. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

Figur 7. Youghal er også typisk for gruppe A. Her lå det en form for vikingbefestning der det også var brygger, sannsynligvis innerst i havna ved utløpet av elva. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

their fortress was destroyed» (Twomey 2014). I 869 stod et stort sjøslag her, da en flåte fra «The Desi clan from Dungorvan» seilte inn og ødela deler av flåten til «The Youghal Vikings». Også brygger ble ødelagt under slaget (Twomey 2014). Et nytt sammenstøt mellom vikinggrupper skjedde i Youghal i 945, men det er ikke kjent om det var et sjøslag. Som for de foregående har både en vikinggruppe og en vikingflåte navn etter stedet. Beliggenheten til Youghal ved utløpet av elva Blackwater må ha vært strategisk viktig.

Dundrum Bay (Co. Down, Irland) er også helt typisk for gruppen (se figur 3, nr. 3 for lokalisering). Her stod et stort sjøslag i 924. En vikinggruppe fra Strangford Lough drepte «Rigdamma», kongelig arving fra Ulaid: «A new Viking fleet sinks drowning 900–1200 people».¹⁵

Poole Harbour/Wareham (Dorset, England) har de samme grunnleggende karakteristikkene som de foregående (se figur 3, nr. 10 for beliggenhet, figur 8 for kart av selve stedet og figur 9 for oversikt over det miljøet stedet var en del av). Her stod et sjøslag i 896 mellom vikinggrupper og angelsaksere. Poole ble brukt av en vikingflåte i 870 (Lavelle 2010:288–289). En stor

Figur 8. Poole Harbour er også en stor, naturlig havn med smalt innløp som ble brukt av vikingflåter. Også her lå det en form for vikingbefestning innerst i havna ved utløpet av en elv, i Wareham. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

Figur 9. Poole, Wareham, Southampton og Isle of Wight har sannsynligvis inngått i et større område av strategisk betydning for vikingflåtene. Her var det gode havner for flåtene, ulike baser og tilgang til innlandet via en konsentrasjon av elver. Symboler: kors = slag, stjerne = sjøslag, halvsirkel = omtalt flåte (antall skip er oppført hvis dette er nevnt). Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

flåte, oppgitt til omkring 120 skip, gikk tapt i en stor storm ved Swange, like ved, i 877 (se figur 9).¹⁶ En opplysning kan tolkes slik at det var en anglosaksisk befestning i Wareham, som ble erobret av vikinggrupper i 876.¹⁷ Beliggenheten til festningen er også typisk for de få stedene der lokaliseringen er kjent. Den ligger ved utløpet av en elv i et våtmarksområde (se figur 8). Også året etter er en befestning omtalt her.¹⁸ Da ser det ut som stedet ble brukt som base for plyndringer. Det har vært diskutert om slaget i 896 fant sted i Poole/Wareham eller i Christchurch Harbour. I tilfelle den siste lokaliseringen skulle være korrekt, er også dette et sted av samme type som Hafrsfjord.

Basert på de felles karakteristikkene, både de topografiske og fellestrekkene ved de skriftlige kildene, ser det ut til at stedene i gruppe A har vært svært store, naturlige havner som fungerte som hjemmehavn for vikingflåter når de ikke var ute på plyndringstokt. Det var lett å forsvare skipene her på grunn av det smale innløpet. Denne gruppen steder kan dermed defineres som *flåtebasar*. Det finnes altså et tydelig sammenfall mellom sjøslag og flåtebasar. I tilknytning til flere av flåtebasene ble det også utkjempet slag som ikke sikkert er sjøslag. Systematisk leting etter eventuelle bosetninger, befestninger eller graver på land i tilknytning til disse flåtebasene er ikke gjennomført. Stedene i gruppe A oppfyller noen av de viktigste kriteriene for å kunne kalles *marine baser*. Innen dansk forskning er det blitt arbeidet mye med marine baser fra jernalderen (Jørgensen 2002:125–152). Blant kriteriene for marine baser som overensstemmer med slagstedene i gruppe A, er lokalisering i en vik eller i en liten fjord med et smalt innløp. Innløpet kunne stenges, og var dermed lett å bevokte. Basene ga også mulighet til å kontrollere innlandet, særlig hvis de var lokalisert ved elver. Elvene kunne dessuten fungere som fluktrute, om det skulle være behov for rask retreat.

Med en systematisk leting der også andre kilder blir tatt i bruk, vil det trolig være mulig å finne flere slike flåtebasar, også for eksempel i Nord-Frankrike. En sannsynlig flåtebase av denne typen er Saint Malo i Bretagne.

Gruppe B: Naturlige borger med overvintringsbaser

De viktigste kjennetegnene ved denne gruppen slagsteder er:

- 1) Alle er lokalisert på øyer.
- 2) De ligger strategisk til ved viktige maritime ferdselsårer, som store elver.
- 3) Stedene befinner seg ofte i nærheten av store havner med smalt innløp, tilhørende gruppe A, der flåtene kan ha vært plassert. Øyene ligger lenger ute, og kan ha inngått i forsvaret av egen flåte mot angripende skip.
- 4) De var naturlige borger som lett kunne forsvares. Det er kjent at flere av dem er blitt beleiret i konfliktsituasjoner.
- 5) Vikinggrupper brukte dem til overvintring.
- 6) Noen nevnes som base for plyndringstokter.

Den tidligere øya **Thanet** (Kent, England) hører hjemme i denne gruppen (se figur 3, nr. 13 for lokalisering og figur 10 for en oversikt over miljøet stedet var en del av). I dag er Thanet et landfast nes. Ved Thanet sto et sjøslag mellom styrker fra Wessex og en stor plyndringshær i 851: «The same year King Athelstan [...] fought in their ships, and slew a large army at Sandwich in Kent, taking nine ships and dispersing the rest».¹⁹ Et nytt slag, kanskje sjø-

slag, skjedde i 853, mellom Elchere, «Eardorman of Kent» (under Wessex), folk fra Kent, Huda og Surrey og «a heathen raiding-army». Mange ble drept og druknet.²⁰ I samme område fant det sted et sjøslag igjen i 885 mellom flåten til kong Alfred av Wessex og en vikingflåte bestående av 16 skip: «As soon as they came to Stourmouth, there met them sixteen ships of the pirates. And they fought with them, took all the ships, and slew the men».²¹ Slaget sto ved munningen av elva Stour nær Sandwich ved Thanet. Thanet ble brukt som overvintringsbasis for vikinggrupper i 851: «Heathen men stayed in Thanet over the winter». Det skjedde også i 854 og 865.²² Omtalen fra 865 kan tolkes slik at Thanet fungerte som base for plyndringstokt.

Innløpet av Themsen (Kent, England) ligger ikke langt fra Thanet, og stedene må sannsynligvis vurderes i lys av hverandre (se figur 3, nr. 14 for lokalisering og figur 10 for en mer detaljert presentasjon av dette miljøet). Øya Sheppey nevnes i 832: «This year heathen men overran the Isle of Sheppey».²³ Angriperne var trolig vikinger. Det fant sted to slag til her av ukjent type i 832 og 834 mellom kong Egbert av Kent (under Wessex) og vikinggrupper.²⁴ Øya omtales som overvintringsbasis i 855: «This year the heathen men [...] for the first time remained over winter in the Isle of Sheppey».²⁵ Sheppey er på landsiden omgitt av våtmarks-områder, som bidro til å gjøre øya vanskelig tilgjengelig. Det var bare én vei gjennom våtmarkene fram dit. Her inne på fastlandet, ved veien til Sheppey, lå Milton Regis, der vikinggrupper etablerte en base i 893 (se figur 10 for de nevnte stedene). De skal ha disponert en flåte på 80 skip (Abels 2013). Det sto et slag i Rochester, like vest for Sheppey og Milton Regis i 842 (Points 2013). Sannsynligvis fantes det en base ved Rochester, ved munningen av elva Medway, der vikinggrupper bygget en form for befestning i 884. Her kom det til strid igjen i 885, da Alfred av Wessex angrep stedet og vikingene dro bort med sine skip (Points 2013). Det ser også ut til at vikinger i 894 hadde en befestning ved Benfleet på den andre siden av Themsen. Her sto et slag samme år.²⁶ Dette slaget er interessant fordi omtalen av det inneholder flere detaljer enn vanlig. Tydeligvis angrep Wessex-kongens tropper fordi de ville erobre eller ødelegge vikingflåten som lå ved Benfleet. Engelskmennene vant en stor seier. De beste vikingskipene ble tatt med til London, de andre ble brent eller hugget opp: «And all the ships they either broke to pieces, or burned, or brought to London or to Rochester».²⁷ Samme år nevnes at vikinger hadde en befestning i Shoebury: «[...], the marauding parties were both gathered together at Shoebury in Essex, and there built a fortress. Then they both went together up the Thames».²⁸ Dette er øst for Benfleet i nåværende South Shoebury, den nøyaktige beliggenheten er ikke kjent. Det sies klart at vikingflåten lå i Shoebury fordi det her var mulig å beskytte skipene (Abels 2013:298). Benfleet og Shoebury bør trolig sees i sammenheng. Etter nederlaget i 894 kan vikingene ha forflyttet seg til sistnevnte sted. Den strategiske beliggenheten ved innløpet til Themsen er åpenbart viktig for denne konsentrasjonen av slag og baser. Vikingenes støttepunkter her kan ha hatt utfyllende funksjoner. Det mulige store havneområdet med smalt innløp, av type A, like ved Sheppey, Rochester og Milton Regis (se figur 10) kan ha vært stedet der flåtene vanligvis lå. En annen interessant observasjon er at dette området lå ved en politisk grense, mellom et anglosaksisk- dominert område i sør og Danelagen i nord, slik grensen ble trukket opp i 886 (Graham-Campbell 1981:27).

Mersea (Essex, England) er en liten øy beliggende kort vei nord for Benfleet og Shoebury-området (se figur 3, nr. 15 for beliggenhet). Her lå det en befestet vikingbase med tilhørende skip. Den ble angrepet av kong Alfreds folk i 895.²⁹ Om slaget ble utkjempet til

Figur 10. Innløpet av Themsen må ha vært et strategisk viktig område der denne sentrale marine ferdelsåren kunne kontrolleres. Her stod flere slag på steder som var baser for vikinggrupper. Disse basene var på ulikt vis viktige for vikingflåtene. En havn av type A kan ha vært med på å gi stedet dets betydning. For symboler se figur 9. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

sjøs, er usikkert. Mersea har store likheter med Sheppey, og ligger strategisk til ved utløpet av elva Blackwater. Som Sheppey er Mersea omgitt av våtmarksområder, og har bare én adkomst fra landsiden. Øya Isle of Wight (Isle of Wight, England) har også noen av de samme karakteristikkene (se figur 3, nr. 11 for beliggenhet og figur 9 for nærmere presentasjon av miljøet). Her sto et mindre sjøslag i 896 mellom ni skip sendt av kong Alfred av Wessex og en vikinggruppe med seks skip. Vikingene hadde brukt Isle of Wight som base mens de plyndret langs sørkysten. Slaget skjedde ved en elvemunning, der utløpet til havet ble sperret av skipene fra Wessex.³⁰ Slagstedet ligger like utenfor Poole/Wareham (se figur 9). Både ved Isle of Wight og Poole/Wareham foregikk sjøslag i 896, og det kan være rimelig å anta at det er en sammenheng her. Det er interessant å merke seg at Isle of Wight ligger like utenfor tre andre steder av type A. Et av dem er Portsmouth, som helt siden middelalderen har vært en av de viktigste flåtebasene i England. Innenfor Isle of Wight finner vi Southampton, der det sto sjøslag i 837/840, og der en stor vikingflåte la til land i 861 (se egen oppføring under gruppe C og figur 9). En annen base av denne typen, men som er vesentlig større, ser ut til å ha vært Cherbourg i Nord-Frankrike. Her dreier det seg også om en tidligere øy omgitt av våtmarksområder med bare én adkomst fra landsiden. Det er sannsynlig at en grundigere undersøkelse vil føre til at det blir oppdaget flere baser av type B, gjerne på øyer ved utløpene av store elver.

Gruppe C: Steder der elver møtes ved kysten

Denne gruppens dominerende karakteristikk er at slagene skjer ved kysten der mer enn én elv munner ut på samme sted. Via elvene er det lett tilgang til innlandet.

Dublin er typisk for denne gruppen (se figur 3, nr. 6 for lokalisering). Her sto det et antatt svært stort sjøslag i 851 mellom Findgaill og Dubgaill. Det er nevnt to flåter på henholdsvis 140 og 160 skip (Birgisson 2013:147, 354 basert på informasjon fra *Fragmentary Annals of Ireland*). **Charmouth** (Dorset, England, se figur 3, nr. 9) har også de samme grunnleggende kjennetegnene. Her sto det et sjøslag i 833 mellom kong Egbert av Kent (underlagt Wessex) og vikinger med 35 skip.³¹ Et nytt sjøslag fant sted her i 840, da kong Ethelwulf av Wessex kjempet mot en vikinggruppe med 35 skip.³² Southampton (Hampshire, England, se figur 3, nr. 12 samt en oversikt over miljøet stedet var en del av på figur 9) er også typisk. Her ble det utkjempet et slag som sannsynlig var et sjøslag, i 837 eller 840 mellom «Ealdorman Wulfheard» og 33 «shiploads» av vikinger (Points 2013). Southampton ligger ved en vik der tre elver, Itchen, Test og Hamble, kunne benyttes til å ta seg innover i landet. Det bidro sannsynligvis til at en stor vikinginvasjon fant sted her i 861. I nærheten av Southampton er det flere mulige havner av type A, og det er vikingbaser i Poole/Wareham og på Isle of Wight. Alle disse stedene bør kanskje sees under ett (se figur 9).

Gruppe D: Steder av typene A og B som del av et større strategisk system

Carhamton-området i Bristolkanalen (Somerset, England) skiller seg ut med mange slag/sjøslag (se figur 3, nr. 8 for lokalisering og figur 11 for oversikt over dette miljøet). Her sto i 833 et sjøslag mellom kong Egbert av Wessex og vikinggrupper med 25 skip.³³ I 843 slo kong Aethelwulf av Wessex mot 35 «shiploads» i Carhamton.³⁴ Et nytt sjøslag fant sted nær samme sted i 845, da den ellers ukjente «Dux Earnwulf» kjempet mot «a Danish raiding-army».³⁵ Et tredje stort slag skjedde i 918 mellom en vikingflåte som kom fra Bretagne, og folkene til kong Edward av Wessex. Dette slaget sto delvis i Watchet og ved Flat-holm like ved Carhamton.³⁶ Flat-holm, da brukt av vikinggrupper som en form for borg, ble

Figur 11. Bristolkanalen var en strategisk viktig marin ferdsselsåre som ga tilgang til sentrale deler av det sørlige England. Her sto mange sjøslag som kan ha dreid seg om kontrollen over et sted der kanalen kunne sperres og flåteinvasjoner stoppes. Her lå både viktige havner og ulike baser. For symboler se figur 9. Illustrasjon: Arnfrid Opedal.

beleiret av troppene fra Wessex. En annen holme like ved Flatholm, Steepholm, gjorde tjeneste som base for overvintring. Carhamton ligger strategisk plassert på sørsiden av Bristolkanalen.

Carhamton-området, med sitt store antall av både sjøslag og slag av ukjent type, avviker fra gruppe A og B ved at slagene ikke skjedde i tilknytning til hverken naturlige havner, der flåter kunne ligge, eller øyer med overvintringsmuligheter, som lett kunne forsvares. En nærmere undersøkelse antyder likevel at det også her kan dreie seg om sjøslag i tilknytning til steder av type A og B. Barry Island og Cardiff med havner av type A lå på nordsiden av Bristolkanalen, én på hver side av en rekke med tre små øyer og utstikkende nes (se figur 11). Blant øyene er Flatholm, som ble beleiret i et slag i 918, og Steepholm, som ble brukt til overvintring. Begge disse øyene har sannsynligvis hatt viktige funksjoner som del av et større strategisk system. De to holmene, som fortsatt har norrøne navn, kunne sammen med en tredje øy og utstikkende nes stenge den viktige ferdselsåren via Bristolkanalen inn i det sentrale Sør-England. Barry Island og Cardiff, der flåtene eventuelt var stasjonert, lå tett ved denne mulige sperringen. Sjøslagene i Carhamton-området kan dermed ha dreid seg om ikke én viktig flåtebase eller strategisk naturlig borg, men om å kontrollere et større system der flåteinvasjoner kunne slås tilbake. Et eksempel på det har vi i 918, da Wessex-kongens folk stoppet en stor vikingflåte fra Bretagne her. Striden ble avsluttet med en lang beleiring av vikinggruppen, som hadde satt seg fast på Flatholm. Som området ved innløpet av Themsen lå også Bristolkanalen på en politisk grense. På nordsiden av kanalen, i Wales, skal vikinggrupper ha vært dominerende, på sørsiden var områder kontrollert av Wessex (se kart hos Graham-Campbell 1981:27).

Det er også andre tegn som tyder på at noen av vikingenes flåtebasen ved Irskesjøen og langs den britiske kysten ikke fungerte alene, men var del av større systemer som bestod av flere steder med ulike funksjoner. En kilde fra 867 kan tolkes slik at også **Dublin** hadde andre fort eller befestninger rundt hovedbasen («the longphort»), for eksempel øya Ireland's Eye, som ble beleiret i 902.³⁷ Likheter med andre marine baser og forekomsten av norrøne stedsnavn indikerer at de gode havnene med smalt innløp i Malahide og Baldoyle kan ha vært flåtebasen i tilknytning til Dublin. Ireland's Eye ligger like utenfor innløpet til Baldoyle, og kan ha spilt en rolle i et slikt mulig forsvarssystem. Dette kan sammenlignes med Isle of Wight utenfor Poole/Wareham og Southampton eller Sheppey utenfor en havn knyttet til Milton Regis/Rochester.

Vikingflåtenes baser

Eksistensen av baser som på ulikt vis hadde med de store flåtene å gjøre, er i liten grad undersøkt i vikingtidforskningen. Et unntak er de såkalte «longphorts», kjent fra irske skriftlige kilder. De er et åpenbart viktig, men uklart fenomen som har med vikingenes flåter å gjøre. Ordet «longphort» har endret mening over tid. Det er antatt å komme av en kombinasjon av ordet «longship» og det latinske ordet «portus» (havn/port). Ut fra dette kan «longphort» referere til en form for havn for langskipene (Connolly 1988:580; Valentine 2008). Den tidlige betydningen av ordet er i engelskspråklig faglitteratur tolket som «viking ship enclosure», «shore fortress», «ship shelter» eller «defended harbour». En vanlig antagelse er at dette var baser for vikinggrupper på plyndringstokt. Det er således nærliggende å påpeke likheter mellom tolkningen av begrepet «longphort» brukt i forbindelse med

vikingenes tidlige etableringer i Irland og flåtebasen av type A. De synes begge å vise til behovet for en god skipshavn på et sted som lett kunne forsvares. Men det finnes ikke noe tydelig sammenfall mellom kjente «longphort»-lokaliteter og disse havnene. I engelske samtidskilder nevnes dessuten noe som kalles «water-fortress» («*wæterfæstenne*») (Lavelle 2010:188), som kan være referanser til flåtebasen. Skriftlige kilder omtaler også baser for vikingflåter ved større innsjøer i Irland, i store elvemunninger og ved elver i innlandet i både England og Irland.

De påviste flåtebasene var sannsynligvis fundamentet som muliggjorde omfattende og systematiske plyndringer i områdene rundt Irskesjøen og Den engelske kanal. Flåtebasene som er omtalt i forbindelse med slag, ligger entydig utenfor områdene som er stabilt kontrollert av vikinggrupper. To av dem befant seg som nevnt ved grenser mellom territorier dominert av henholdsvis vikinger og Wessex-kongene. Basene av type A, gjerne sammen med en base av type B, muliggjorde at vikingflåtene kunne operere over lengre tid og i stort omfang i områder utenfor dem vikingene selv kontrollerte. Perioden da det oppsto konflikt om basene, sammenfaller med tiden for mer omfattende og organisert plyndring, og står i kontrast til de små og spredte angrep med noen få skip som fant sted før 830. Basene gjorde det også mulig for flåter å overvintre, og det nevnes ofte i forbindelse med basene av type B. At flåtene kunne overvintre, er sannsynligvis en sterkt undervurdert side ved vikingtoktene. Vinteropphold muliggjorde angrep på tider av året da motstandernes styrker ikke var innkalt (Williams 2008). Skriftlige kilder nevner overvintringer fra ca. 840, for eksempel i Thanet og Sheppey.

Hvorfor det så ofte oppsto konflikt i form av sjøslag eller slag generelt i tilknytning til disse basene, blir mer forståelig om en går nærmere inn på den maritime krigens karakter på dette tidspunkt. Kontroll over slike baser var som nevnt sannsynligvis fundamentet for effektiv plyndring og ekspansjon. Derfor var de mest strategiske flåtebasene svært attraktive for rivaliserende grupper. Samtidig ville det fra et taktisk synspunkt være best å angripe mens fiendens flåte lå samlet i havn. Å erobre eller ødelegge en motstanders flåte ville sterkt redusere dens handlingsrom og evne til mobilitet. I et forholdsvis stort antall av de omtalte slagene nevnes det at skip ble erobret eller ødelagt. Det må også understrekes at en flåte med mange store skip representerte enorme verdier. Skipenes antall omtales flere ganger i forbindelse med de nevnte basene. Flåter på 25, 32, 35 og på 80 skip er eksempler. En flåte som gikk tapt utenfor Poole, skal ha bestått av 120 skip. Å bygge en flåte med mange skip krevde en innsats og investering som nok er vanskelig å forstå i dag. Store mengder skipstømmer, seil og tauverk gikk med, og omfattende fagkunnskap var nødvendig i alle ledd av prosessen.

Dette var en tid da militært og politisk handlingsrom i Nordvest-Europa bygget på tilgang til store flåter. I regulære krigssituasjoner, som i England i 870- og 890-årene, var det avgjørende viktig for den Wessex-organiserte motstanden mot vikingene å ødelegge eller erobre deres flåter. Dette inngikk åpenbart i den militære strategien. Men det å erobre en enkelt slik base var sannsynligvis ikke nok. Ambisiøse vikinggrupper hadde som mål å kontrollere en rekke med baser. Konfliktene, særlig i 860- og 870-årene, er beskrevet som en serie kamper fra en midlertidig base til den neste (Williams 2008:197). Skulle vikingflåtene operere effektivt, trengtes et nettverk av baser. Det at muligheten for inntekter fra plyndring var spesielt stor i dette tidsrommet, bidro nok til å eskalere konfliktnivået. Mistet vikingene én eller flere baser og dermed kontrollen over rutene mellom dem, ble utsiktene

til vellykket plyndring sterkt redusert. Stridighetene mellom vikinggruppene kalt Dubgaill og Findgaill fra tidlig i 850-årene og framover kan tolkes som en systematisk krig om tilgang til baser. Det er blitt vanlig å anta at Findgaill og Dubgaill, også kjent som henholdsvis «de svarte» og «de kvite» vikingene, var vikinger fra henholdsvis norsk og dansk område. Men begrepene er uklare (Birgisson 2013:147, 355). Vikingenes flåtebaser i Irland og Storbritannia bør således sees på som «stepping stones» langs de viktigste maritime ferdselsårene. Etablering av en ny base eller erobring av en allerede eksisterende base fra en rivaliserende gruppe var et vellykket skritt på veien videre inn i nye områder der utbyttet fra plyndring lokket. Dette bidrar til å forklare den tydelige sammenhengen mellom disse basene og viktige slag.

Betydningen av flåtebaser finnes også beskrevet i norrøne kilder. Det strategisk viktigste stedet, som muliggjorde videre ekspansjon vestover, må ha vært Orknøyene. I *Historia Norvegiae* står det:

I dagane til Harald Hårfagre, Noregs-kongen, siglde nokre vikingar av ætta til hovdingen Ragnvald den Sterke med ein stor flåte yver Sulend-havet, tok ifrå desse folkeslaga dei gamle heimane deira, øydde dei frå grunnen og la øyane under seg. Etter at dei soleis hadde vunne seg faste vintersetor, før dei so mykje tryggare fram med valdsferda si, den eine gongen mot Anglane, den andre gongen mot Skotane og sumtid mot Irane, so dei tvinga under veldet sitt Northumberland av England, Katanes av Skotland, Dublin og dei andre sjøbyane av Irland.

Historia Norvegiae er trolig nedskrevet rundt midten av 1100-tallet, men det er neppe noen grunn til å trekke i tvil disse opplysningene som gjelder vikingenes ekspansjon i vest på 800- og 900-tallet. Forfatteren refererer sannsynligvis til en langvarig og kjent praksis. Skildringen viser betydningen av Orknøyene og basene som muliggjorde plyndring og erobring i områdene rundt Irskesjøen. På Orknøyene har det sannsynligvis vært flere viktige havner som fungerte som flåtebaser. Størst betydning hadde trolig den som i dag kalles Scapa Flow (norrønt «Skalpaffloi»), et naturlig beskyttet havnebasseng med øyer på alle sider og med flere innløp. Stedet er kjent for at noen av Håkon Håkonssons skip lå for anker her vinteren etter slaget ved Largs i 1263. Forfatteren av *Historia Norvegiae* hadde tydeligvis en klar oppfatning av hvor viktige basene på Orknøyene var. Her beskrives veldig presist betydningen av en base der flåten kunne ligge i vinteropplag, og hvordan kontrollen over den ga muligheter for videre plyndring og ekspansjon i et stort område. Sagaskrivningen til Snorre Sturlason tidlig på 1200-tallet viser at også han oppfattet kampen om flåtebaser i vest som noe helt sentralt. Han omtaler angrep på vikingbaser på Man, Orknøyene, Hebridene og Shetland som noe Harald Hårfagre gjorde systematisk. Det ser ut til at vikinggrupper med baser på disse øyene også hadde mulighet til plyndring i det vestlige Norge. Her legger en for øvrig merke til at det ikke bare var én, men flere baser i en rekke som det var viktig å kontrollere. Beskrivelsen av angrep på den ene øygruppen etter den andre minner om kampen om «stepping stones» på veien inn i Irskesjøen. I *Heimskringla* kan vi lese i kap. 22:

Kong Harald spurde at det låg vikingar og herja omkring på Vestlandet; dei var vestafor havet om vintrane. Da hadde han leidang ute kvar sommar og såg etter på øyar og utskjer. Men kvarhelst vikingane vart vare hæren hans, så flydde alle i hop, og dei fleste ut til havs. Kongen vart lei av dette, og så var det ein sommar at kong Harald segla med hæren sin vest over havet. Han kom først til Hjaltland og drap der alle vikingar som ikkje hadde seg unna. Så segla han sør til Orknøyane og reinska for vikingar der. Etter dette for han like til Suderøyane og herja der; han drap mange vikingar som før hadde hatt hærmenn under seg. Han heldt mange slag der og hadde jamt overtaket. Så herja han på Skottland og heldt slag der. Man da han kom vest

til Man, hadde dei alt spurt kor hardt han hadde herja der i landet før; alt folk flydde inn til Skottland, og det vart reint audt for folk. Alt godset hadde dei òg hatt bort som dei kunne få med seg, og da kong Harald og mennene hans gjekk i land, fekk dei ikkje noko hærfang.

Etter denne gjennomgangen av hva som karakteriserer steder der sjøslag fant sted i Irland og Storbritannia, blir det neste spørsmålet om noen av de gjennomgående trekkene ved disse stedene også gjelder slagstedet i Hafrsfjord.

Tilbake til Hafrsfjord

En sikker konklusjon basert på studien av åsted for sjøslag i Irland og Storbritannia som involverte vikinggrupper, er at de ikke skjedde på helt tilfeldige steder. Sammenlignet med slagstedene av gruppe A framstår Hafrsfjord som et helt typisk sted for sjøslag. Spørsmålet er da om noen av konklusjonene fra studien av slagsteder i irske og britiske områder, også er relevant for Hafrsfjord.

A: Sjøslag var ofte kamper om kontrollen over viktige flåtebaser

En naturlig problemstilling blir hvorvidt også Hafrsfjord kan ha vært en strategisk viktig flåtebase før slaget, og om det kan ha medvirket til at slaget stod nettopp her. Det er foreslått tidligere at Hafrsfjord var en marin base fordi den har tydelige likheter med de danske marine basene (Grimm 2011). Hafrsfjord utgjorde som nevnt en god og svært stor havn i et område med få slike havner ellers. Det smale innløpet bidro til at de som kontrollerte området, lettere kunne forsvare skip som lå her. Alle nausttuftene ved Hafrsfjord, noen av dem svært store, vitner om utstrakt maritim aktivitet. Få av de arkeologiske funnene her er datert, og de som er det, er hovedsakelig eldre enn vikingtid. Totalt sett kan det likevel ikke være tvil om at Hafrsfjord må ha hatt spesielle maritime og strategiske roller. For de som ønsket å kontrollere kysten av det nåværende Norge, ville stedet sannsynligvis vært vanskelig å unngå å forholde seg til i krigssituasjoner der bruk av flåter stod sentralt. Maritim krig på dette tidspunktet, slik de sammenlignende studiene i vest har vist, dreide seg i all hovedsak om å kontrollere stedene som var velegnet som flåtebaser. Det er ikke mulig å konkludere sikkert med det samme når det gjelder Hafrsfjord, men slagstedet inngår i et tydelig mønster som peker i den retning.

B: Sjøslag var ofte kamper om kontrollen over viktige maritime ferdselsårer

Studien av slagstedene i Irland og Storbritannia tydet på at konfliktene her kan ha omhandlet kontrollen over strategisk viktige maritime ferdselsårer. Det gjaldt alle typene. De tre tydeligste konsentrasjonene av slag i England må ha dreidd seg om kontroll over ferdselsårer som ga adgang til sentrale deler av innlandet. Å plassere baser ved utløpet av viktige elver ser ut til å ha vært vanlig. I Hafrsfjord-området var det ingen stor elv som førte innover i landet, men til gjengjeld lå Hafrsfjord særdeles strategisk plassert for ferdsel både nord-sør langs kysten og øst-vest. Boknafjorden, som skjærer seg inn i Rogaland like nord for Hafrsfjord, var som nevnt møtestedet for de to dominerende maritime ferdselsårene i vikingtid, Nordvegen og Vestervegen. Fra en base i Hafrsfjord kunne en kontrollere ferdselen langs den utsatte Jærkysten. I Hafrsfjord-området er det også utkikkspunkt og varder med oversikt over Boknafjorden. Herfra var det mulig å kontrollere den viktige ruten fra Sørvest-Norge til Orknøyene, som ga tilgang til plyndringsmulighetene i Irskesjøen og Den

engelske kanal. Slaget i Hafrsfjord fant sted i en periode da konfliktnivået generelt var spesielt høyt. Det kan med all sannsynlighet forklares med de uvanlig gode plyndringsmulighetene i vest. Kontroll over «veikrysset» der Nordvegen møtte Vestervegen, ville dermed være av svært stor militær og politisk betydning. Utstein midt i Boknafjorden, nevnt i *Haraldskvadet* som en av Harald Hårfagres kongsgårder etter slaget i Hafrsfjord, ligger ypperlig til for å kontrollere Boknafjord-området.

C: Sjøslag kan dreie seg om å kontrollere et nettverk av steder

En annen viktig erfaring fra studiene av slagsteder i vest er at basene det ble kjempet om, ikke alltid lå isolert i et område. Tvert imot kan de ha vært del av et nettverk av steder med ulike funksjoner som totalt sett muliggjorde kontroll over en veldig viktig ferdselsåre, slik som for eksempel Bristolkanalen, innløpet til Themsen eller innlandet via flere elver som møtes i Southampton-området. Hvordan passer Hafrsfjord inn i et slikt perspektiv? Utstein kan ha vært del av et tilknyttet nettverk. To smale innløp fører inn til en god og stor havn. På de høyeste punktene på øya, som gir utsyn til store deler av Boknafjorden, finnes varder. Det er altså flere aspekter ved Utstein som samsvarer med en marin base. Kvitsøy er en annen øy som ligger svært sentralt plassert i ytre del av Boknafjorden (se figur 12). Denne øya nevnes flere steder i sagaene, og kan framvise arkeologiske funn fra vikingtid og middelalder, en steinkirke og et steinkors fra tidlig kristen tid. Kråkøyvågen ved Krossøy på Kvitsøy er en godt beskyttet, men mindre havn, med to utløp, beliggende strategisk til i skjæringspunktet mellom Nordvegen og Vestervegen. Lenger nord finner vi Avaldsnes på Karmøy. Den som satt på Avaldsnes, kunne kontrollere sørenden av Nordvegen, det smale Karmsundet. Avaldsnes er fra sagalitteraturen kjent som kongsgård, og må ha vært en strategisk særdeles viktig «stepping stone» langs Nordvegen. Om en ser Hafrsfjord, Utstein, Kvitsøy og Avaldsnes i sammenheng, kan det ikke være tvil om disse stedenes betydning som nett-

Figur 12. I Boknafjorden møtes flere av de aller viktigste historiske ferdselsårene, både til sjøs og på land. Slagstedet i Hafrsfjord ligger strategisk til i forhold til dem. Steder som Utstein, Kvitsøy og Avaldsnes har på ulikt vis vært strategisk viktige for å kontrollere de marine ferdselsårene. Utstein og Avaldsnes var sentrale kongsgårder ifølge sagalitteraturen. Illustrasjon: Arnfrid Opedal og Evy Kristiansen.

verk. Seierherren fra Hafrsfjord kan dermed ha sikret seg et system av strategiske steder som effektivt kontrollerte den sørlige delen av Nordvegen og den østlige delen av Vestervegen.

D: Noen sjøslag skjedde i grenseland mellom to politiske enheter

Noen store sjøslag i vest skjedde i grenseområder, der ulike grupperinger gjorde seg gjeldende. Hvorvidt også Hafrsfjord kan ha ligget nær en politisk grense, som kanskje tidvis gikk ved Boknafjorden, er en pågående diskusjon. På 800-tallet kan en se tydelige forskjeller i den materielle kulturen mellom Nord-Jæren sør for Boknafjorden og Nord-Rogaland og Sunnhordland nord for Boknafjorden. Av spesiell interesse i vår sammenheng er det sjeldent omfattede irske gjenstandsmaterialet som er funnet på Nord-Jæren. Det dateres til 800-tallet med en konsentrasjon til 850-900. Funn datert til ca. 900 og senere avtar eller opphører (Wamers 1985, 1998). Rogaland peker seg ut med et høyt antall funn sammenlignet med andre deler av Skandinavia (Glørstad 2010:215). Funnene ser ut til å konsentrere seg fra Nærbø i sør til Åmøy i nord og Hommersåk i øst (Sørheim 2010:207). Dateringen samsvarer entydig med den intensive fasen av slag i Irskesjøen, og understreker betydningen av den maritime ferdselsåren fra Boknafjorden via Orknøyene til Irland og England. Det rike irske materialet fra Jæren står i kontrast til funnbildet i området nord for Boknafjorden. I hovedsak mangler irske gjenstander fra 800-tallet her, og materialet har også et annet preg utover på 900-tallet. Flere studier av gjenstandsmaterialet på Nord-Jæren viser at området har hatt en viktig strategisk betydning på 800-tallet (Glørstad 2010; Meling 2014:107–115). For eksempel framhever Trond Meling den politiske betydningen av en konsentrasjon av graver med hest og hesteutstyr rundt Hafrsfjord, primært fra 800-tallet. Han beskriver Nord-Jæren på denne tiden som et «sentralt, men konfliktfylt, grenseområde» (Meling 2014:114). Ut fra sagalitteraturen kan Boknafjorden oppfattes som sørgrensen for en politisk enhet assosiert med Hårfagre-slekten. Det er også blitt foreslått at kyststreknin- gens karakter fra Hafrsfjord og sørover kan ha influert på den politiske grensedragningen. Det farlige farvannet uten beskyttende skjærgård utenfor Jæren kan ha utgjort en form for naturlig grense (Tøtlandsmo 1996). Hvordan de ulike forekomstene av irsk materiale nord og sør for Boknafjorden skal forklares, er usikkert, men en kan spekulere på om det på et tidspunkt, kanskje ca. 900, lyktes en sentral politisk aktør å oppnå kontroll over plyndrings- virksomheten i vest og dermed også inntektene herfra. I denne sammenheng er det interes- sant å observere at det utover på 900-tallet kan sees forbindelser mellom Hårfagre-slekten og Wessex-kongene. De sistnevnte var, som tidligere nevnt, ofte vikinggruppene viktigste motstandere. Kanskje har den tydelige nedgangen i plyndringsaktiviteten i de undersøkte områdene i vest de første tiårene av 900-tallet også politiske forklaringer i tillegg til mer effektiv motstand fra både irsk hold og Wessex-kongenes side. At Håkon Adalsteinsfostre sendes til England, kan ha vært bekreftelsen på avtaler som er blitt inngått over Nordsjøen.

Basenes politiske betydning

Hvorvidt sagaberetninger om ekspedisjoner til Orknøyene og videre inn i Irskesjøen kan tolkes slik at disse områdene i økende grad ble inkorporert i Harald Hårfagres politiske oppbygging, er et omfattende spørsmål å ta opp her. I dette arbeidet er det betydningen av de strategisk viktige flåtebasene i vest og kanskje også i Boknafjord-området, og rivali-

seringen om kontroll over dem, som står i fokus. Men et politisk aspekt vil likevel bli vektlagt, nemlig hvilken betydning inntektene som var oppnåelige i vest, kunne ha for de som måtte ønske å etablere større politiske enheter innenfor det som seinere ble Norge. Organiseringen av de store flåtene er en viktig side ved det. I de irske annalene sees tendenser til mer omfattende og mer organisert plyndring fra ca. 840 og framover (Mytun 2003:109–129). Det er foreslått at disse endringene kan ha vært et resultat av at toktene utgikk fra mer nærliggende områder enn tidligere. Den generelle utviklingen mot slutten av 800-tallet peker mot en økende politisk kontroll over øyene i vest fra aktører innen det nåværende norske området. Bak dette anes ambisjoner om å dominere kystlandet og handelsrutene i Irskesjøen. Barbara Crawford har framhevet at det skjer endringer på slutten av 800-tallet, der vikingenes aktiviteter bærer preg av å være mer politisk motivert (Crawford 1987:39–41,63; se også Pettersen 2013). Var Harald Hårfagre involvert i dette, så handlet det om å sikre seg tilgang til de store ressursene i områdene i vest. Å kontrollere flåtebasene rundt Irskesjøen og i Den engelske kanal var som nevnt fundamentet som gjorde det mulig å operere her. Organisert virksomhet med store flåter og baser var i gang tidligere, i alle fall fra 830-årene, så dette dreier seg ikke om igangsettelsen av slike vikingtokter, men heller om tokt i større skala og utbygging av den bakenforliggende organisasjonen.

Likheten mellom åsteder for sjøslag i Irland og England og deres sammenheng med flåtebaser er i denne artikkelen brukt i et forsøk på å oppnå ny innsikt om slaget i Hafrsfjord og de viktige endringene som skjedde på Sør-Vestlandet i siste halvdel av 800- og begynnelsen av 900-tallet. Nøkkelen til politisk ekspansjon på dette tidspunkt var de store flåtene og en vellykket kamp om kontroll på sjøen. I senere tid er sammenhengen mellom rikssamlingsforsøk innen det nåværende Norge og områdene i vest blitt stadig viktigere i forskningen. Utferdene vestover blir i økende grad tilskrevet stor økonomisk og ideologisk betydning for samfunnsutviklingen i Norge (se for eksempel Glørstad 2010). Og grunnen til det er, som Egon Wamers har påpekt, at den første fasen av statsbygging på 800-tallet ikke kunne ha funnet sted uten ekspansjonen vestover: «[...] we do get the impression that the westward expansion of the 'North Way' and the establishment of a great maritime hegemony formed the inspiration for and the basis of the rikssamling, the unification of all Norway in its confrontation with Denmark» (Wamers 1998:72). Sverre Bagge framhever også den politiske betydningen av vikingferdene. Han mener politisk kontroll innen det nåværende Norge enten måtte bygge på dansk støtte eller på velstand hentet fra vikingenes ekspedisjoner (Bagge 2010:33). Hans Jacob Orning har påpekt at rikdommen fra vikingferdene var «av en slik størrelsesorden at virkningen ble nærmest eksplosiv» (Orning 2011:91). Allerede i 1936 viste Johan Schreiner til betydningen av inntektene fra områdene i vest: «[...] forestilling om den maktøkning som krigsferdene til Vest-Europa må ha betydd for den norske høvdingklasse. Stormennene blev i stand til å holde en hær som var langt sterkere enn deres jordegods betinget. På denne bakgrunn er det vel helst vi bør se statsdannelse [...]» (Schreiner 1936). Det viser at plyndringene rundt Irskesjøen og langs Den engelske kanal, gjort mulig av flåtebasene, kan ha vært grunnleggende forutsetninger for en større politisk oppbygging langs Nordvegen. Det er dermed mulig å se slaget i Hafrsfjord som en konflikt om et strategisk avgjørende sted som spilte en sentral rolle for tilgangen til rikdommene i vest og kontroll over den viktigste maritime ferdselsåren dit, Vestervegen.

Summary

‘Hafrsfjord’ and the fight over Viking Age naval bases

According to saga literature the sea battle of Hafrsfjord in Rogaland was a vital turning point in the early Norwegian state formation process of the late 9th century. Hafrsfjord has a narrow entrance, but widens out to a sea basin well suited as a harbour for Viking fleets. In this paper the topographic characteristics of Hafrsfjord are compared to other maritime battle sites in Ireland and Great Britain where Viking fleets took part. A large number of these sites show marked similarities to Hafrsfjord. They are often strategic harbours, the surrounding topography contributes to their defence and nearby rivers in some cases lead inland. It is claimed that the majority of the battle sites served as naval bases for Viking fleets. Battles took place here because the bases were fundamental for the extensive plundering. The wealth attained in the West was probably a decisive factor in the state formation attempt in Norway.

Noter

1 AU	19 ASC 851
2 CS, AU, AFM 850, CGG XX	20 ASC 853
3 AU	21 ASC 885
4 923: CS, AU, MB 919, AFM 921 og 926:AU	22 ASC 851, i 854: ASC 865 og 865:ASC 865
5 CS, AU, AFM 874, CGG XXV	23 ASC 832
6 AU, AFM 922	24 Ukjent versjon av ASC 832
7 AU, MB 936	25 ASC 854
8 879: CS, AU, AFM 876, i 926: CS, AU, MB 921, AMF 924 i 933:CS, MB 928, AFM 931	26 ASC 894
9 CS, AU, MB 921, AFM 924	27 ASC 894
10 CS, AU, AFM 864, CGG XXIV	28 ASC 894
11 892 i CS, AFM 864, CGG XXIV; i 898 i CS, AFM 893; i 943 i CS, AFM 941	29 ASC 895
12 AU, AFM 919	30 ASC 897
13 CS, AFM 893	31 ASC 833
14 AU, AFM 922	32 ASC 840
15 CS, AU, MB 920, AFM 922	33 ASC 833
16 ASC 877	34 <i>The Parker manuscript</i>
17 ASC 876	35 ASC 845
18 ASC 877	36 ASC 918
	37 Flere baser er nevnt i AU, MB 865, AFM 865 og beleiringen av Irland's Eye nevnes i AFM 897

Primærkilder

ASC = *The Anglo-Saxon Chronicle*. Oversatt av James Henry Ingram. London 1823. Project Gutenberg ebook. (A collation of readings from many different versions.)

The Parker manuscript of the Anglo-Saxon Chronicle. Sitert fra Guy Points, *The Combined Anglo-Saxon Chronicles* (Oxford: Oxbow, 2013). (En sammensetning av ulike versjoner fra år til år.)

AB = *Annals of Boyle* (Cottonian Annals). Referert i T.M. Charles-Edwards, *The Chronicle of Ireland*, vol 1 & 2. (Liverpool: Liverpool University Press, 2006.)

AFM = *Annals of the Kingdom of Ireland by the Four Masters, from the Earliest Times to the Year 1616*. Ed. John O'Donovan. Dublin 1856.

AI = *Annals of Inisfallen*. Ed. Sean Mac Airt. Dublin 1951.

AII = *The book of Leinster*. Ed. Robert Atkinson. Dublin 1880.

- AU** = *Annals of Ulster to AD. 1131*. Ed. Sean MacAirt & G. MacNiocaill. Dublin 1983.
- Den eldste Noregs-historia*. Umsett frå latin ved Halvdan Koht. Med tillegg: Meldingane frå Noreg hjå Adam av Bremen. *Gamalnorske bokverk* 19. (Oslo: Samlaget, 1921.)
- CGG** = *Gogadh Gaedhel re Gallaibh. The War of the Gaedhil with Gaill*. Ed. J.H. Todd. Roll Series. (London: Longmarks, 1867.)
- CS** = *Chronicon Scottorum. A Chronicle of Irish Affairs from the earliest times to A.D. 1135*. Ed. William M. Hennessy. Roll Series. (London: Longmarks, 1866.)
- MB** = *MaGeoghegan's Book. Annals of Clonmacnoise, being Annals of Ireland from the Earliest Times to A.D. 1408*. Ed. Denis Murphy. Dublin 1896.

Litteratur

- Abels, Richard
2013 *Alfred the Great: War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*. Routledge, London.
- Andersen, Per Sveaas
1977 *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Bagge, Sverre
2010 *From Viking stronghold to Christian kingdom*. Museum Tusculanum, København.
- Birgisson, Bergsveinn
2013 *Den svarte vikingen*. Spartacus, Oslo.
- Bloch, Marc
1953 *The Historians' Craft*. Alfred A. Knoph, New York.
- Connolley, S.J.
1988 *The Oxford Companion of Irish History*. Oxford University Press, Oxford.
- Crawford, Barbara
1987 *Scotland in the early Middle Ages 2: Scandinavian Scotland*. Leicester University Press, Leicester.
- Elvestad, Endre
2000 Skjulte havner – Førreformatoriske havner i Rogaland. *Stavanger museums årbok*, årg. 110, s. 5–40.
- Elvestad, Endre, Marianne Nitter og Lotte Selsing
2009 Tverrfaglig innfallsvinkel til verneprogner og vernestrategi for maritime kulturminner knyttet til anløpsplasser og leder fra jernalder og middelalder. I *Tverrfaglige perspektiver*, redigert av Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, s. 131–186. AmS-Varia, vol. 49. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Glørstad, Zanelle Tsigaridas
2010 *Ringspennen og kappen. Kulturelle møter, politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca. 800–950*. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Graham-Campbell, James
1981 *Vikingenes verden*. Tiden, Oslo.
- Gramly, Stephan
2012 *The History of English*. Routledge, London.
- Grimm, Oliver
2011 A maritime-archaeological analysis of Hafrsfjord – seen from the land side. I *Tverrfaglige perspektiver* 2, redigert av Marianne Nitter, s. 23–34. AmS-Varia, vol. 53. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Stavanger.
- Helle, Knut
1991 *Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Jacobsen, Kjersti og Bandlien, Bjørn
2013 *Slagene på Re*. Re kommune, Revetal.

- Jørgensen, Anne Nørgård
2002 Naval Bases in Southern Scandinavia, 7th to 12th Century. I *Maritime Warfare in Northern Europe*, redigert av Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen og Birthe Clausen, s. 125–152. Nationalmuseet, København.
- Krag, Claus
1995. *Norges historie, bind 2*. Aschehoug, Oslo.
- Lavelle, Ryan
2010 *Alfred's Wars. Sources and interpretations of Anglo-Saxon Warfare in the Viking Age*. Boydell, Woodbridge.
- Lincoln, Bruce
2014 *Between History and Myth. Stories of Harald Fairhair and the Founding of the State*. University of Chicago Press, Chicago.
- Meling, Trond
2014 To graver med hest og hesteutstyr fra Tu. Maktpolitiske forhold på Sørvestlandet i yngre jernalder. I *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, redigert av Elna Siv Kristoffersen, Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen, s. 107–115. AmS-Varia, vol. 55. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Mytun, Harold
2003 The Vikings and Ireland: Ethnicity, Identity and Cultural Change. I *Contact, Continuity and Collapse. The Norse Colonization of the North Atlantic*, redigert av J.H. Barrett, s. 109–129. Brepols, Turnhout.
- Oma, Kristin Armstrong
2013 *Hafrsfjord 872: Forankring av et relasjonfelt*. Oppdragsrapport 8/2013. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Opedal, Arnfrid og Endre Elvestad
2014a *Et forskningsprosjekt om slaget i Hafrsfjord*. Mangfoldiggjort rapport fra Stavanger maritime museum.
2014b *Et forskningsprosjekt om slaget i Hafrsfjord. frá haug ok heiðni* 2014(4):26–31.
- Orning, Hans Jacob
2011 *Norvegr. Norges historie*, bind 1. Aschehoug, Oslo.
- Pettersen, Aina Margrethe Heen
2013 Mellom De britiske øyer og Midt-Norge: En arkeologisk analyse av insulær kontakt og gjenstandsfunn fra vikingtidsgraver i Trøndelag. Upublisert masteroppgave i arkeologi ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Points, Guy
2013. *The Combined Anglo-Saxon Chronicles*. Oxbow, Oxford.
- Rolfsen, Perry
1974 Båtnaust på Jærkysten, *Stavanger museums skrifter*, vol. 8. Stavanger.
- Schreiner, Johan
1936 Harald og Havsford, *Scandia IX*.
- Sigurðsson, Jón Viðar
1999 *Norsk historie 800–1300*. Det norske samlaget, Oslo.
- Sørheim, Helge
2010 *Sentralsted, tettsted, knutepunkt. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder*. Universitetet i Bergen, Bergen.
- Titlestad, Torgim
2012. *Norge i vikingtid*. Saga Bok, Hafrsfjord.
- Twomey, Michael
2014 *Irish Heart, English Blood. The Making of Youghal*. The History Press.
- Tøtlandsmo, Ole Steinar
1996 *Før Norge ble Norge. Politiske forhold på Sørvestlandet i vikingtid*. Sola kommune, Sola.

Valentine, Mary

2008 *The Vikings in Ireland: Settlement, trade and urbanization*. Four Courts Press, Dublin.

Wamers, Egon

1985 *Insularer Metallschmuck in wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas: Untersuchungen zur skandinavischen Westexpansion*. Offa-Bücher, vol. 56. Wacholtz, Neumünster.

1998 Insular Finds in Viking Age Scandinavia and the State Formation of Norway. I *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age*, redigert av Howard B. Clarke, Maire Ni Mhaonaigh og Ragnall Ó Floinn, s. 37–72. Four Courts Press, Dublin,

Williams, Gareth

2008 Raiding and warfare. I *The Viking World*, redigert av Stefan Brink og Neil S. Price, s. 193–203. Price. Routledge, London.